

A hazai könyvnyomtatás megalapítása

A címben megjelölt téma tárgyalását megelőzően helyesnek tűnik — szükségszerűen igen elnagyoltan, szinte madártávlatból — áttekinteni azokat a mozgatóerőket, amelyek az európai nyomdászat létrejöttét és elterjedését segítették. Ezek megvizsgálása során egészen az ezredforduló előtti időkhöz kell visszapillantani. A nyugat- és dél-európai országokban akkoriban alakult ki az új társadalmi rend, a feudalizmus. Ez a korábbi katonai szolgálat alól immár mentesült parasztok számára védett körülményeket hozott létre, ugyanakkor viszont megkívánta a feudális járadék létrehozását. A paraszt tehát minden energiáját a mezőgazdasági termelés fokozására fordíthatta, sőt kellett is fordítania. Alapvető technikai újítások jöttek ehhez létre: egyrészt a nehézeke, másrészt a hármas nyomás (az őszi és a tavaszi gabona, majd a parlag). A korábbi lassú ökörvontatást felváltotta a jóval fürgébb és így termelékenyebb lófogat, amit a szügyhám bevezetése tett lehetővé a 10. századtól. Mindez az agrárprodukciónak eddig még soha nem látott méretű növekedéséhez vezetett.¹

A korábbi éhínségek, amelyek évszázadokon át kegyetlen szigorúsággal korlátozták az emberek számát szerte Európában, fokozatosan megszűntek. Viharos fejlődésnek indult a népszaporulat, amelynek révén mind nagyobb laksűrűség alakult ki, ami lehetővé tette, hogy minél jobban kialakulhasson a munkamegosztás. A feudalizmus kezdetén a társadalom alapvetően csak az imádkozókra (papok), a harcosokra (nemesek) és a dolgozókra (parasztok) tagolódott. A további fejlődés alapvető feltétele volt az egyre előrehaladottabb és kifinomultabb munkamegosztás. Mindenekelőtt a kézművesség vált külön a mezőgazdaságtól, majd pedig az immár folyamatosan előállított termékfelesleg rendszeres forgalmazását lebonyolító és ezzel a korábbi primitív csere helyére lépő kereskedelem. Ez a két új réteg alkotta a számban gyarapodó és gyorsan fejlődő városok lakóinak többségét. Itt jöttek létre az állandó piacok, és fokozatosan mind általánosabbá vált a pénzgazdálkodás. A nagyobb és nagyobb forgalmat lebonyolító kereskedelem jelentősen kiterjesztette hatóterületét, és részben immár nemzetközivé is vált. Az ilyen jellegű és mind intenzívebb tevékenység egyre bonyolultabb és mind nagyobb értékű pénzügyi tranzakciókat igényelt. Ezek fokozódó számban történő írásbafoglalása mindinkább elengedhetetlenné vált, hiszen így lehetett a problematikus ügyeket eredményesen peresíteni. Az írásbeliség mind az igazságszolgáltatásban, mind a hivatali ügyintézésben egyre nagyobb jelentőséget kapott. A gyorsan halmozódó

¹ *A mezőgazdaság története.* Bp. 1982. 40-43.

vagyonok több és több hozzáértő írástudót és jogismerőt igényeltek. Ezek kiképzését a legmagasabb fokon a sorra alakuló egyetemek végezték. Magától értetődő, hogy ilyen intézmények mindenekelőtt ott jöttek létre elsőként, ahol a fentiekben körvonalazott fejlődés a legkorábban és a legfejlettebb formában alakult ki: Itáliában és Franciaországban, vagyis Bolognától Párizsig.

A fentiekben vázoltak egyben jelentős indítást adtak az általános kulturális és művészi élet fellendüléséhez (reneszánsz) is. A mind több írni- és olvasni-tudó, különösen ha anyagi helyzete ezt megengedte, egyre több könyvet igényelt. A lakosság és a települések számának növekedésével szükségszerűen együttjárt az egyháziak könyvigényének (biblia, misekönyv, breviárium stb.) jelentős emelkedése. A 15. század elejére — mindenekelőtt a legfejlettebb Itáliában, Franciaországban és Németországban — az írásos művek többszörözése iránt immár komoly igény jelentkezett. Ezt egyre több és mind nagyobb világi és egyházi (mindenekelőtt szerzetesi) másolóműhely igyekezett hivatásos módon kielégíteni. Kapacitásuk azonban a kéziratosság miatt szükségszerűen korlátozott volt, így nemigen tudtak lépést tartani a növekvő kívánalmakkal.

A szövegtöbbszörözéssel szembeni és a fentiekben vázolt jelentős számszerű igényvel párhuzamosan jelentkezett a kézírásos másolással szinte elkerülhetetlenül együttjáró szövegromlás fokozódó problémája. Ez a gond ugyanis a klasszikus szövegeket eredeti állapotukba visszaállítani törekvő és egyre igényesebb humanista tudósokat, valamint az e téren szigorú pontosságot igénylő egyháziakat egyaránt növekvő mértékben zavarta. A mennyiségi mellett tehát minőségi igény is jelentkezett a szövegek többszörözésével kapcsolatban. Mindez a 15. század derekára szinte kikényszerítette Gutenberg zseniális találmányát, a könyvnyomtatást, amely képes volt egyrészt nagyobb példányszámban, másrészt pontosan azonos és előzetesen korrigált szövegeket a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul gyorsabban többszörözni. Ráadásul az előállítás költségei a kézírással szemben annak csupán töredékébe kerültek. Ez utóbbi körülmény egyrészt a korai nyomdászok és kiadók számára igen komoly anyagi előnyt jelentett, másrészt viszont a jelentős haszon reményében hirtelen elszaporodott műhelyek nem ritkán már igen korán jelentkező túltermelése következtében hamarosan a könyvárak nagyarányú csökkenéséhez vezetett. Ez azután további, mind egyre kevésbé tehető rétegek számára is hozzáférhetővé tette a mechanikusan többszörözött szövegeket.

Szemügyre véve a nyomdai és kiadói tevékenységre közvetlenül ható mozgatóerőket, ezeknél meglehetősen széles skála állapítható meg. Az egyik szélen állnak a hivatásosok, akik kizárólag a haszon reményében folytatták a könyvek előállítását és forgalomba hozatalát. Az idők folyamán ez bizonyult a legtartósabb rugónak. Velük lehet találkozni már a tipográfia első évtizedeitől a legkorábban kialakult, nagy és állandóvá vált nyomdahelyeken: Strassburg, Köln, Bazel, Augsburg, Velence, Párizs stb. E városok egyben — szinte szükségszerűen — az akkori Európa legjelentősebb kereskedelmi csomópontjai voltak, hiszen a könyvek rendszeres értékesítése itt és így volt leginkább lehetséges.

A nyereségből élő hivatásosok ellenpólusa — a könyvek közreadása költségeinek viselése szempontjából — az önzetlen pártfogói segítség, amelyet a klasszikus idők Maecenas-ának nevével szoktak jelölni. A kulturális és művészeti élet mindig is erőteljesen támaszkodott és támaszkodik ma is a segítségre. Elég csak arra gondolni,

hogy még a kizárólag a piac közgazdasági törvényei által irányított társadalmakban is a nagyobb és költségesebb kiállítást igénylő kulturális és művészeti intézmények (pl. opera) rendszeresen jelentős összegekkel (akár közületi költségvetésből, akár alapítványból, akár alkalmi mecénásoktól) támogatva tudnak ma is csak életben maradni. Az ilyen jellegű pártfogói tevékenység a feudális világban természetesen és szükségszerűen jóval szélesebb körben volt elterjedve. Évszázadokon át számos nyomda létrejöttének és életben tartásának ez volt a létalapja szerte Európában. Csakis a polgári vállalkozások előretörésével szorult ez a támogatási forma a könyvnyomtatás kapcsán némileg háttérbe, de a kisebb példányszámú, igényes és költséges kiadványok megjelentetése kapcsán ez azért ma is világszerte ismert és nem ritkán alkalmazott.

A fenti két szélsőség, vagyis a hivatásos nyomdászok és kiadók, ill. az önzetlen mecénások között természetesen számos átmeneti változat is felismerhető a könyvek előállítását és közreadását mozgató erők között. Ezek egyik, már korán felismerhető formája a fenti két véglet között úgy a félúton helyezhető el. A mai napig is számos olyan intézmény akad ugyanis, amely saját más irányú tevékenysége elősegítését találja meg a nyomda fenntartásában: városok, egyetemek, egyházi közösségek, tudományos társulatok stb. A nyereség természetesen ezeknél sem elhanyagolható szempont, de mégsem az egyetlen és döntő. Többnyire figyelembe veszik az ilyen nyomdák az illető intézmény működésének támogatását is.

Végignézve egyrészt a fentiekben vázolt fejlődés alkotóelemeit, másrészt a korabeli hazai viszonyokat, megállapítható, hogy azok a nyomdászati kialakuláshoz mindennek nevezhetőek csak nem kedvezőeknek. Varjas Béla úgy találta, hogy az akkori Magyarország mintegy három és fél milliónyi lakosságából az írni- és olvasni-tudók számát mindössze tíz- húszezerre lehet csak becsülni, míg az egyetemet jártakét csupán néhány százra. A hazai polgárság számban és anyagi erőben egyaránt köztudomásúan évszázadokon át általában igen csak fejletlen volt. Az értelmiségiek alacsony jövedelmük mellett aligha gondolhattak a számukra méregdrága könyvek megvásárlására. Az anyagilag jobb helyzetben levő fő- és köznemesek viszont általában meglehetősen alacsony műveltségi szintjük miatt nem igen igényeltek könyveket.²

Az anyagi és kulturális szempontból egyaránt elmaradt észak- és kelet-európai viszonyokkal magyarázható, hogy a könyvnyomtatás elterjedésének első szakaszában, a 15. század hatvanas-hetvenes, valamint a nyolcvanas évek első felében a Rajna—Majna—Nürnberg—Augsburg—Velence vonalától északra és keletre általában nem tudott tartósan megtelepülni Gutenberg nagy találmánya. Még az egyetemekkel rendelkező városok sem voltak ez alól kivételek (Bécs, Krakkó, Prága) ezeken a tájakon, csupán — viszonylag későn — Lipse (1481). Mindez jól magyarázza, hogy miért szűnt meg a budai Hess-féle nyomda közvetlenül a *Chronica Hungarorum* és a *Basilus*-kötet megjelenését követően.³

Ilyen kézenfekvő okokkal tehát viszonylag meggyőző módon indokolható és megmagyarázható, hogy miért hagyta abba olyan hamar munkáját a minden

² *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp. 1969. 87—92. — *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 46—48. — VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei.* Bp. 1982. 34.

³ *Tanulmányok...* i. m. 80. — *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 42. — VARJAS i. m. 27.

szempontból igen kedvezőtlen viszonyok miatt a budai műhely. Ennél lényegesen nehezebb megvilágítani azonban, hogy mindezek ellenére hogyan is telepedett meg 1473-ban hazánkban, tehát világmércével mérve is feltűnően korán, egyáltalában a tipográfia.

A fenti kérdés megválaszolásával több magyar szakíró is foglalkozott az utolsó évszázadban egészen a legutóbbi időig. Kiindulópontul ehhez mindig a *Chronica ajánlásának* szövege, írója és címzettje szolgált: „Andreas”, ill. „ad Ladizlaum prepositum ecclesie Buden.”, vagyis András és László, budai prépost. Az első név kiegészítése soha sem okozott gondot, hiszen ugyanennek a könyvnek a kolofónjában, de egyedül csak itt, olvasható a nyomdász teljes neve: „per Andream Hess”. A budai, pontosabban az óbudai káptalan élén álló prépost megnyugtató meghatározása azonban elsőként Fraknói Vilmosnak sikerült. Ő tisztázta, hogy a korábbi véleményekkel szemben, amelyek szerint Geréb László, a későbbi erdélyi püspök lett volna a címzett, a budai prépost 1473-ban Karai László volt.⁴ Ő nyilvánvalóan fontos szerepet játszott az első hazai nyomda létrejötté kapcsán, hiszen Hess szavai szerint: „a munkát nélküled sem elkezdni, sem befejezni nem tudtam volna”.⁵ Ezen felül jelentős közéleti szerepe miatt számos oklevél emlékezik meg róla. Így egyfelől indokolt, másfelől lehetséges most az ő személyét a korábbiaknál valamivel pontosabban körvonalazni.

Az első kérdés mindjárt nevének alakja. Fraknói⁶ a „Karai” formát használta, míg Ballagi Aladár ezzel szemben a „Kárai”-t.⁷ Fitz tudatosan elhatárolta magát Ballagi álláspontjától, és következetesen „Karai”-t írt.⁸ Feltehetően ennek hatására a továbbiakban ez az utóbbi névforma volt a magyar szakirodalomban (Gulyás Pál, Gárdonyi Albert stb.) használatos. Varjas Béla jóval később a „Kárai” alakot használta.⁹ Soltész Zoltánné előbb „Karai”,¹⁰ majd később „Kárai” Lászlóról írt.¹¹ A fenti bizonytalanságok miatt érdemes volt tehát megvizsgálni, hogy vajon melyik álláspont tekinthető helyesnek.

Hazánkban legalább három vidékén is jelöltek, ill. jelölnek lakott helyet a középkorban, ill. azóta „Kara”, ill. „Kára” névvel: az Alföldön, Erdélyben és Somogyban. Az egykori Pilis megyében a kalocsai érsekség birtoka volt valaha „Kara”,¹² majd a helység a Jászsághoz tartozott.¹³ Nevét a mai Jászkarajenő — Kecskemét és Szolnok között — őrzi, amelynek külterületén található Alsó és Felsőkara.¹⁴ Feltehetően a Jászságban a középkorban volt egy (vagy két) további „Kara” nevű lakott hely, mert ez a korábbi helységnévtárakban egyrészt —

⁴ FRAKNÓI Vilmos: *Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon*. Bp. 1898. 3—5.

⁵ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5. — Horváth János fordításában.

⁶ FRAKNÓI, Karai passim.

⁷ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban. I.* Bp. 1925. 33.

⁸ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymdász*. Bp. 1932. 178.

⁹ *Tanulmányok*... i. m. 81—82.

¹⁰ *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 8—9. — *Magyar Könyvszemle* 1974. 12.

¹¹ *Magyar Grafika* 1978. 4. sz. 29. — BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról*. Bp. 1978. 100—138.

¹² BÄRTFAI SZABÓ László: *Pest megye történetének okleveles emlékei*. Bp. 1938. 400, 604.

¹³ LIPSZKY, Joannes: *Repertorium locorum... Hungariae... Budae* 1808. 290.

¹⁴ *A Magyar Népköztársaság helységnévtára*. [Bp.] (1985.) 239.

Jászberény és Hatvan között — Jászfényszarú, másrészt — Jászberény és Szolnok között — Jászsószentgyörgy kapcsán nyert említést.¹⁵

Az erdélyi „Kára” — időnként Magyarokara és Oláhokara — e század elején a Kolozskara hivatalos elnevezéssel szerepelt, ma pedig Kolozsvár részét alkotja.¹⁶ Érdekes itt megjegyezni, hogy a bécsi egyetem anyakönyvének publikálása során annak mutatója nem kevesebb, mint négy „de Kara” megjelölésű magyarországi diákok — közöttük Lászlót, a későbbi budai prépostot — ebből az erdélyi helységből eredeztette.¹⁷

Utoljára marad „Kára” község Külső-Somogyban, Siófoktól jó 30 km-re délre. Ennek írásmódja azonban egy ékezzel eltér az előző kettőtől.¹⁸ László prépost, amint erről az alábbiakban majd szó lesz, a fenti három vidék közül bizonyosan Somogyból származott.¹⁹ Igaza volt tehát Ballaginak, amikor meggyőző érveléssel a „Kárai” névforma mellett tört lándzsát.²⁰

Kárai László életéről és tevékenységéről a királyi udvarban a legtöbb új adatot Bónis György gyűjtötte össze.²¹ Kisnemesi családból származott, rokonságban állott a Somogy megyei Osztópániakkal, pártfogója pedig Vetési Albert veszprémi püspök volt. 1455. április 14-én iratkozott be a bécsi egyetemre, ahol akkor a „Nacio Hungarorum” jegyzékének 47. tagjaként regisztrálták „Ladislaus de Kara”-t,²² de fokozatot ott nem szerzett. 1464. április 26-án vásárolta meg a Pest megyei Csévet, már mint veszprémi prépost.²³ Az esztergomi káptalan magánlevéltárában őrzött oklevélből²⁴ az is kiderül, hogy Kárai a veszprémi várban levő Mindenszentek templomának volt a prépostja (tehát nem nagyprépost), és az említett birtokot — többek között — Lőrinc nevű testvérével együtt vette meg.²⁵ Hivatali pályafutását

¹⁵ *Magyarország helynévtára*. Pest 1863. 408.

¹⁶ *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. [București 1967.] I. 120.

¹⁷ *Die Matrikel der Universität Wien. II. 1451—1518/I. Register der Personen- und Ortsnamen*. Graz—Wien—Köln 1967. 135.

¹⁸ *Magyarország helynévtára*. Pest 1863. 408. — *A Magyar Népköztársaság helységnevtára*. [Bp.] (1985). 248.

¹⁹ Így pl. FRAKNÓI, Karai 5.

²⁰ BALLAGI i. m. 33.

²¹ BÓNIS György: *A jogutód értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 228—229, 255, és V. VI. tábla.

²² *Die Matrikel der Universität Wien. II. 1451—1518/I. Text*. Graz—Wien—Köln 1967. 36.

²³ BÁRTFAI SZABÓ i. m. 233. l. 887. sz.

²⁴ Jelzete: 26-4-8. Fénymásolata: Bp. Országos Levéltár Df 236.446.

²⁵ Lőrinc fivére még egy 1472. évi oklevélben is Lászlóval együtt szerepe: Bp. Országos Levéltár Df 208.417, eredetije: Pannonhalma, Tihanyi levéltár fasc. 1. nr. 36. vö. CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Bp. 1894. 679. — Valószínűnek tűnik, hogy László és Lőrinc apja Sebestyén volt. 1435-ben ugyanis mint somogyi nemes járt el mind „Sebastianus filius Petri de Kara”, mind „Sebastianus filius Thomae de Kara”: Bp. Országos Levéltár Df 12.655, vö. CSÁNKI i. h. — A család egész sor további tagjáról is maradt fenn emlék. Így 1466-ból „Mathias, Sebastianus & Valentinus de Kara”: Bp. Országos Levéltár Df 102.558, vö. CSÁNKI i. h., ahol tévesen 1468 áll. Az elmarasztalt somogyi nemesek jegyzékén 1439-ben Illés fia Domokos özvegye Dorottya, Kelemen felesége Katalin fiai György és Benedek, Péter gyermekei Dénes és Ilona, 1444-ben pedig Mátyás neve olvasható: Bp. Országos Levéltár Df 55.122, kiadva: *Somogy megye máltjából*. XIX. Kaposvár 1988. 10. és 30., 5. és 170. tétel. — Mindezek az adatok Borsa Ivánnak köszönhetőek.

Bónis a következőkben vázolta: 1469-ben secretarius az udvarban Vitéz János kancellársága alatt, 1471 és 1476 között viselte az alkancellári címet, 1472-től 1483-ig az egyik jelentős bírói tisztet töltötte be Budán: a személyes jelenlét kancellárja (personalis presentiae cancellarius), vagyis személynök. Ezt az irodát éppen Kárai építette ki.²⁶ Halálának időpontját Gárdonyi Albert következtette ki és állapította meg 1488-ban.²⁷

A Somogy megyei Kára a veszprémi püspökséghez tartozott, akárcsak az óbudai, Szent Péter apostolfejedelemtől elnevezett egyház is, amelynek prépostja volt Kárai. A veszprémi Mindenszentek templomának prépostságában 1457-ben még egy bizonyos Lukács nevű férfiú tevékenykedett.²⁸ Kárai ugyanebben a funkcióban, az említett 1464. esztendő követően, 1467-ben is ott működött.²⁹ Az ő budai prépostságáról 1468 és 1487 közötti tucatnyi oklevél tanúskodik.³⁰ Még további Kárai származású tagja is volt a budai káptalannak. Kárai Tamás éneklőkanonokról közel száz oklevél tanúskodik az 1470 és 1499 közötti időből.³¹ 1471-ben tűnt fel Kárai Bálint, aki legalább 1480-ig volt kanonok.³² 1475-ből, 1486-ból és 1493-ból ismeretes Kárai Mihály kanonok különböző iratokból.³³ Már László prépost halálát követően, de még Tamás éneklőkanonok működésének idején, 1498-ban említik több ízben az írások Kárai György kanonok nevét.³⁴ Úgy tűnik, hogy Kárai László családjának, vagy legalábbis szülőhelyének több fiát is besegítette a budai káptalanba. A testület tagjai közül Kárai Mihály 1460-ban, Tamás 1469-ben, míg György 1481-ben iratkozott be a bécsi egyetemre.³⁵ Ismeretes még 1458-ból Kárai György mester, aki királyi emberként az udvar megbízásából járt el birtokadományosok bevezetésénél.³⁶ Ő azonban aligha azonos a fentebb említett György kanonokkal, feltehetően egy generációval idősebb volt nála.

Gárdonyi kísérletet tett Kárai prépost budai ingatlanának lokalizálására, aminek során arra a következtetésre jutott, hogy az az ötvösök és az aranyművesek utcájában, ezeknek az iparosoknak házai között állhatott a Pénzügyminisztérium korábbi épülete helyén.³⁷ Puruczki Béla úgy tartotta, hogy pontosabban ennek a teleknek a Fortuna utcához közelebbi részén.³⁸

A fentiekből kiviláglik, hogy Kárai Lászlóval kapcsolatos levéltári adatok szép számban maradtak fenn, amelyek segítségével meglehetősen jó kép rajzolódik ki

²⁶ BÓNIS *i. m.* 399.

²⁷ *Magyar Könyvszemle* 1941. 335.

²⁸ *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. III.* Bp. 1902. 152. l. CCLIII. sz.

²⁹ *Magyar Könyvszemle* 1904. 253.

³⁰ KÖBLÖS József: *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája. 1458—1526.* Bp. 1987. 36.

³¹ KÖBLÖS *i. m.* 37. — Ő csak 1472-től ismeri „Valentinus de Kara”-t, aki már egy 1471. évi oklevelében is megtalálható: Bp. Országos Levéltár Df 287.758. — Ez az adat is BORSA Ivánnak köszönhető.

³² KÖBLÖS *i. m.* 36.

³³ KÖBLÖS *i. m.* 36.

³⁴ KÖBLÖS *i. m.* 36.

³⁵ *Die Matrikel... Register...* 135.

³⁶ BÓNIS *i. m.* 295.

³⁷ *Magyar Könyvszemle* 1941. 338—339.

³⁸ *Magyar Nemzet* 1973. június 3.

róla, bár ezek semmi közvetlen kapcsolatban sem állnak a könyvnyomtatással. Egy oklevél alapján Gárdonyi úgy vélte, hogy Kárai és Hess mégiscsak összefüggésbe hozható egymással. 1492-ben folyt a per a már meghalt prépost háza felének tulajdonjoga felett, amelyet Borbála asszony az időközben ugyancsak elhunyt „Anderco” özvegye, majd a per idején már mint Toldi András felesége birtokolt. Gárdonyi szerint az említett András („Anderco”) Hess lehetett, aki Kárai házában élt nejével, az említett Borbálával.³⁹ Bármennyire is vonzó lenne, hogy a Magyarországon tevékenykedett első nyomdásznak, hacsak így közvetve is, írásos nyoma maradt volna fenn, Gárdonyi okfejtése — jóllehet elvben természetesen lehetséges — nem nyújt erre elegendően biztos alapot. Önmagában egy „Anderco” vagyis András jelenléte Kárai házában ugyanis még kevésnek tűnik a megnyugtató azonosításhoz, hiszen ez nem volt akkor sem valami ritka név: így például Borbála asszony következő férje is András volt.

A nemzetközi szakirodalomban újra meg újra felbukkan az a feltételezés, hogy Hess Budát elhagyva Velencében nyomtatott.⁴⁰ A lagúnák városában 1476-ban dolgozott ugyanis egy magyarországi személy, előbb⁴¹ „Andreas Corona”, majd 1484-ben „Andreas Corvus Burciensis de Corona” néven.⁴² Ennek az újabb Andreas-Andreas alapon történő személyazonosításnak a gondolata már Horvát Istvánban felmerült, aki azonban azt nyomban el is hesegette magától.⁴³ Ugyanezt tette több, mint egy évszázad múltán Fitz is.⁴⁴

A Hess névvel azokban az időkből Nürnbergben is lehet találkozni. E családnak egyik neves alakja Johann Hess, a császári udvar orvosa volt (1490—1547). Apja, aki ugyanezt a nevet viselte (1460—1524), feltehetően kapcsolatban állott fémkereskedelem révén Magyarországgal.⁴⁵ Természetesen ennek az adatnak sincs semmi köze a nyomdász Hesshez, inkább csak jelzés kíván lenni, hogy akadt más Hess is, aki érintkezésben állhatott ezekben az évtizedekben Magyarországgal.

Az első hazai nyomda kapcsán egészen hajmeresztő dolgok is napvilágot láttak nyomtatott formában. Így egy e század elejei tankönyvben a következő mondat olvasható: „Katholikus nyomda a budai nyomda megszűnése óta (1541.) jó ideig nem működött.”⁴⁶ Természetesen a könyvnyomtatás nem élt az ország fővárosában az említett évig, amikor a törökök elfoglalták azt. Ezt a zavaros mondatot azután egy erdélyi szász szakíró is pontosan átvette.⁴⁷

Immár visszatérve a budai nyomda megalapításának mozzatárugóira, érdemes — többnyire rövid idézetek formájában — áttekinteni az ezzel kapcsolatos eddigi

³⁹ *Magyar Könyvszemle* 1941. 332—341.

⁴⁰ Pl. *La Bibliofilia* (Firenze) 1900/1. 365—366.

⁴¹ GW 784.

⁴² GW 5414.

⁴³ *Tudományos Gyűjtemény* 1817. 74. — Boldogrési Vig László neve alatt.

⁴⁴ FITZ, Hess 168. és 175.

⁴⁵ *Neue Deutsche Biographie. IX.* Berlin (1972). 7—8. — SCHWOB, Ute Monika: *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert.* München 1969. 20—21. — KONRAD, Paul: *Die Einführung der Reformation in Breslau und Schlesien.* Breslau 1917. 10—11.

⁴⁶ MANGOLD Lajos: *A magyarok oknyomozó története.* 5. jav. kiad. Bp. 1907. 212.

⁴⁷ TONTSCH, Hermann: *Die Honteruspresse in 400 Jahren.* Kronstadt-Braşov 1933. 34.

véleményeket. Az első e téren Fraknói volt, aki írásának címében Kárait „a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon” megjelöléssel illette. Szerinte Hess Magyarországra történő áttelepedésének és a nyomda felállításának költségeit Kárai magára vállalta.⁴⁸ „Amikor a nyomda felszerelve állott, a nyomdászra és pártfogójára nagy csalódás várakozott”, mert nem akadt megrendelő. „Maga Karai, a jóakarát és áldozatkészség erénye mellett, úgy látszik, nem bírta azt a képességet, hogy a nyomdát munkával lássa el. Így történt, hogy Hess András, mint maga panaszolja, nem kevés ideig foglalkozás nélkül volt.” „Végre, miután megrendelésekre hiába várakozott, maga, saját kockázatával, vállalkozott munkára.”⁴⁹ „Valószínű, hogy a krónika közrebocsátásával tett kísérlete balul ütött ki...” „Karai László... volt az egyetlen, ki fölismerte annak fontosságát és szükségességét, hogy Magyarországnak nyomdája legyen.”⁵⁰ „Karai László arra, hogy a budai nyomda felállítását és működését lehetővé tegye, a mecénás fenkölt szelleme mellett az anyagi föltételeket is bírta.”⁵¹

Fitz a Hessről írt monográfiájában külön fejezetet szentelt a most vizsgált témának: „Karai szerepe a budai nyomda megalapításában” címmel.⁵² Itt — többek között — a következők olvashatók: „Mikor Karai Hesst Budára hívta, mindenesetre olyan előnyökkel kecsegtette, melyek felérték azokkal, amelyeket Róma nyújtott. Erkölsi meg anyagi támogatást s versenytárstól mentes működést remélhetett Hess Magyarországon. ... A pártfogó legfontosabb szerepe az volt, hogy pénzt adott.”⁵³ Ezen felül a nyomdász még kérhetett privilégiumot, adómentességet, szabad szállást és ellátást, továbbá a papír és a betűfém beszerzését is.⁵⁴ „A sajtók, a matricák s a különféle szerszámok beszerzése a nyomdász kötelessége volt; a pártfogó viszont biztosította az üzem folytatásához szükséges anyagokat, mint a papírt s a fémet.”⁵⁵ „Karai pénzt adott a nyomda alapítására, sőt az alapítás után is az üzem fentartására. ... Hess előszava keveset árul el abból, amit érte Karai a pénzbeli segítségen kívül tett. ... Az előszóból annyi bizonyos, hogy nem gondoskodott számára megrendelésekről s nem ő szerezte meg számára a *Chronica Hungarorum* szövegét. Hess szinte szemrehányólag mondja: „Mikor ... a Te jóvoltodból Magyarországra jöttem, nem kevés ideig munka nélkül voltam”.⁵⁶ „Bármily nagyok voltak is Karai érdemei, Hess mégis gondolkodott, sőt „hosszasan tépelődött”, kinek ajánlja a krónikát? ... Hess bízott Karai további támogatásában, melynek segítségével nagyobb könyveket is óhajtott nyomtatni: „Fogadd tehát ezt a könyvecskénket ... hiszen a munka legfőbb indítóoka Te voltál” ...”⁵⁷

⁴⁸ FRAKNÓI, *Karai* 11.

⁴⁹ FRAKNÓI, *Karai* 12.

⁵⁰ FRAKNÓI, *Karai* 14.

⁵¹ FRAKNÓI, *Karai* 15.

⁵² FITZ, *Hess* 77—82.

⁵³ FITZ, *Hess* 77.

⁵⁴ FITZ, *Hess* 78—79.

⁵⁵ FITZ, *Hess* 80.

⁵⁶ FITZ, *Hess* 81.

⁵⁷ FITZ, *Hess* 82.

Negyedszáz évet követően Fitz újra írt Hess és Kárai kapcsolatáról.⁵⁸ Úgy látta, hogy Hess Kárai anyagi és erkölcsi támogatásával önállósítani kívánta Budán magát. Az alkancellár elég gazdag volt hozzá, hogy a nyomdaalapítás költségeit viselje.⁵⁹ Mégis Hess a krónikát nem megrendelésre, nem Kárai kívánságára, hanem saját kezdeményezésére adta ki.⁶⁰

Ugyanennek a témának kapcsán Varjas Béla arról írt, hogy egyrészt Hess „nem olyan fogadtatásra talált Budán, mint amilyenre számított”, másrészt „Kárai talán időközben ráeszmélt arra, hogy a nyomdászat, amely Rómában megtetszett neki, itthon még talajtalan próbálkozás.”⁶¹ „Hess azt remélte, hogy a *Chronica Hungarorum* gyorsan és jó haszonnal eladható, mert Kárai támogatása, a jelek szerint, csak az első kiadvány megjelenéséig terjedt.”⁶² „A Basilius-Xenophon kötetet saját költségén jelentette meg.”⁶³

Soltész Zoltánné több ízben is foglalkozott a budai nyomda kapcsán az annak létrejöttét elősegítő mozgatóerőkkel. Megítélése szerint „Hess — Karai támogatásában bízva — kedvezőbbnek ítélhette a budai nyomdaalapítást a római lehetőségeknel. Karai támogatta is Hess a nyomda berendezésében. . . . Megrendelést azonban Karai nem biztosított számára.”⁶⁴ „A kevés költséggel előállítható és gyorsan eladható nyomtatványokkal ugyanis rövid idő alatt visszatért a nyomdász befektetett tőkéje.”⁶⁵

Összefoglalva a fenti nézeteket megállapítható, hogy a legutóbbi időkig a budai nyomda megalapítását kizárólag a *Chronica* ajánlásában szereplő két személlyel hozták kapcsolatba. Egyedül a hangsúlyban észlelhető a szakírók között némi eltolódás: hol inkább Hess vállalkozókedve, hol meg Kárai mecénási szerepe⁶⁶ nyert kidomborítást, hol pedig mind a kettő. Azonban éppen az egyetlen közvetlen forrás, a *Chronica* ajánlása egyes fordulatainak elemzése minden esetben ellentmondásos helyzethez vezetett. Ha ugyanis Kárai viselte a vállalkozás minden költségét, akkor nem lett volna szabad Hessnek „sokáig töprengeni”, hogy kinek is ajánlja első kiadványát, ha pedig Hess önálló vállalkozása lett volna, úgy miért írta Kárairól, hogy „nála nélkül befejezni sem tudta munkáját”. Így azután ebben a kérdésben nem sikerült sem határozott, sem megnyugtató álláspontra jutni.

Merőben új szempontokat és újabb neveket vetett fel Soltészné későbbi írásában. Szerinte Kárai nem tartozott az áldozatkész hazai bibliofilek közé. „A sajtó gazdaságos működtetése leginkább a pozsonyi Academia Istropolitana szolgálatában képzelhető el.”⁶⁷ „A Bibliotheca Corviniana kialakításában . . . Vitéz és Janus

⁵⁸ FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I.* Bp. 1959.

⁵⁹ FITZ, *A magyar* . . . 99.

⁶⁰ FITZ, *A magyar* . . . 120.

⁶¹ *Tanulmányok* . . . i. m. 82.

⁶² *Tanulmányok* . . . i. m. 82—83.

⁶³ *Tanulmányok* . . . i. m. 83. — Mindez újra olvasható: VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei.* Bp. 1982. 28—29.

⁶⁴ *Chronica Hungarorum.* Bp. 1973. VIII. — *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 9—10.

⁶⁵ *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 10.

⁶⁶ Így pl. MALYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp. 1971. 173—174.

⁶⁷ BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról.* Bp. 1978. 128—129. E téma sommás összefoglalójában — *Magyar Grafika* 1978. 4. sz. 28—29. — a pozsonyi helyett kétszer is a „nagyszombati” egyetemről lehet olvasni, de ez nyilván csak „lapsus calami”.

szerepe vitathatatlan; nagyon valószínű, hogy tőlük indult ki a pozsonyi egyetem és a hazai nyomdaalapítás kezdeményezése is.”⁶⁸ „Vitéz és Janus halála (1472. III. 27., 1472. VIII. 9.) közötti hónapokban érkezett Budára Hess András. Aligha vitatható, hogy az összeesküvés . . . alapjaiban döntötte meg a budai ősnymda működésének feltételeit. A Vitéz-féle összeesküvés Kárai alkancellár számára váratlan helyzetet teremtett. Valószínűleg ezért nem kapott Hess sem tőle, sem senki mástól megbízást. Ha Kárai saját céljaira hívta volna a nyomdászt Budára, akkor bizonyára lett volna határozott terve is a sajtóval, s ezt a saját tőkájével meg is valósíthatta volna.”⁶⁹ „Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy Kárai alkancellár a tudományszervező Vitéz, illetve a pozsonyi egyetem céljaira hívta Hesst Budára, akkor a problémák magyarázatot nyernek.”⁷⁰ „Nem is valószínű, hogy Kárai alkancellár a kedvezőtlen feltételek között, a program nélküli nyomda számára nagyobb szabású üzemet rendeztetett volna be.”⁷¹

Ennek a mostani cikknek írója Soltészné fentiekben kifejtett újabb nézeteivel szinte minden lényeges pontban azonos megállapításra jutott, de tőle teljesen függetlenül, egészen más gondolatsor mentén haladva. Mindkét budai ősnymtatvány előállításához használt betűöntvényeknek a kiadványon belül csökkenő mérete alapján sikerült ugyanis kikövetkeztetni, hogy a *Chronica* előszava az egész mű kinyomtatásának végén készült el, és hogy Hess az ugyancsak ekkor, tehát utólag állította elő immár másodszor az első füzet utolsó, 12. levelét. Feltételezhető volt, hogy erre azért volt szükség, mert az ezzel összefüggő első levélen eredetileg olyan személynek szóló ajánlás állott, amelynek eltávolítása — az ezzel levélpárt alkotó 12. levéllel együtt — elkerülhetetlennek látszott. Ezeknek a sajtóságos feltételeknek egyedül a Vitézhez szóló és abban az első hazai nyomda támogatását megköszönő ajánlás felel meg.⁷²

A két egymástól merőben különböző gondolatmenet tehát lényegében egyforma eredményre vezetett, ami fokozottan növeli mindkét elképzelés valószínűségét, és különösen az abból levont, szinte azonos következtetést igen jelentős mértékben erősíti. A fenti két forrásra támaszkodva immár sorra feloldhatók a Kárainak szóló ajánlás korábban ellentmondásosnak tűnő mondatai, és egyre érezhetőbben kitapinthatóvá válnak a hazai könyvnyomtatás megalapításának motívumai. Segítségükkel a következő kép alakítható ki.

A magyarországi humanizmus nagy alakjának, Vitéz János primásnak érdeklődését nyilván korán felkelthette Gutenberg világraszóló találmánya, a „mesterséges írás művészete”. A széles látókörű érsek, aki egyben titkos kancellár is volt a budai udvarban, megbízta tehát a Rómába hivatalos megbízatással induló királyi titkárt, Kárai Lászlót, hogy hívjon el onnan az egyik műhelyből egy nyomdászlegényt, aki a magával hozandó felszereléssel Magyarországon is tud majd könyveket előállítani. Kárainak sikerült is rávennie Hesst, hogy Vitéz hívásának eleget tegyen. Hazánkba érve tapasztalnia kellett, hogy a helyzet merőben más,

⁶⁸ BASILIUS... i. m. 132.

⁶⁹ BASILIUS... i. m. 133.

⁷⁰ BASILIUS... i. m. 136.

⁷¹ BASILIUS... i. m. 137.

⁷² *Magyar Könyvszemle* 1988. 246.

mint ahogy ez korábban — Kárai római elbeszélései alapján — kinézett: Vitéz rendkívül súlyos összeütközésbe került a királlyal, és az érseknek szinte az életéért kellett küzdenie. Ilyen helyzetben a primás aligha válthatta valóra a nyomdával kapcsolatos eredeti elképzeléseit.

Az így pórul járt Hess aztért feltehetően — legalábbis jelentős részben — kárpótolta Vitéz: bizonyos összeget adhatott a műhely megindításához. Nyilván ezt kívánta a nyomdász meghálálni a *Chronica* eredeti, annak első levelére nyomtatott, de később eltávolított ajánlásában. Alighanem ez tette lehetővé Hessnek, hogy berendezze műhelyét és beszerezze külföldről a *Chronica* megjelentetéséhez szükséges, viszonylag jelentős mennyiségű papírt.⁷³ Miután a primásnak eredeti tervei az országos politika reá nézve hátrányos fejleményei miatt végleg meghíusulni látszottak, a Rómából érkezett nyomdász nyilván az őt Magyarországra hívó Káraihoz fordult. A budai prépost, aki tulajdonképpen csak közvetített Vitéz és Hess között,⁷⁴ bizonyos támogatást nyújthatott ekkor Hessnek. Ezt nyugtázta ő az ismert ajánlásában a „nálad nélkül nem tudtam volna befejezni munkámat” megjelöléssel. Ez a segítség azonban aligha volt valami jelentős, hiszen akkor nem szabadott volna Hessnek „sokáig töprengeni, hogy kinek is ajánlja” a *Chronicá-t*. Továbbra is a legvalószínűbbnek az a támogatási forma tűnik, amelyet már Fraknói vetett fel:⁷⁵ szállást adott budai házában az akaratlanul az önállósodás útjára került nyomdásznak.

Miután Vitéz 1472. augusztusában halt meg, a *Chronica* nyomtatási munkálatait a primásnak szóló ajánlással szükségszerűen ezt megelőzően kellett megkezdeni. Az elkészült kötet kolofonja 1473. június 5-ről szól, tehát meglepően hosszú az előállítási idő. Ez alighanem azzal magyarázható, hogy Hess feltételezhetően lényegében egyedül dolgozott. Miután tőkével nem rendelkezett, és Káraitól, majd később Vitéztől sem remélhetett további támogatást, ez az első pillantásra meghökkentően primitív megoldás⁷⁶ ezek után mégis csak kézenfekvőnek tűnik.

Az elkészült *Chronica* példányainak értékesítése nyomán, ami feltehetően szinte kizárólag a Vitéznek tulajdonítható „indulási támogatásnak” volt köszönhető, bizonyos készpénzhez juthatott Hess, ami lehetővé tette számára a primástól nagy valószínűség szerint megkapott kiadói koncepció és alighanem kézirat alapján is a következő kiadvány, a Basilius-Xenophon-féle könyvecske kinyomtatását. Figyelembe vehetőek a budai ősnymda kiadványainak értékesítésénél egyrészt a királyi udvarban hivatali munkát végzők, másrészt a Buda városában lakó papság. Ez

⁷³ *Magyar Könyvszemle* 1989. 9.

⁷⁴ Hess előszavának „tua gratia accersitus” fordulatát a fordítók „a Te meghívásodra” (FRAKNÓI Vilmos: *A Budai Krónika*. Bp. 1900. 10.), „a Te jóvoltodból” (FITZ, Hess 32.), „kegyelmedtől híva” (GERICS József — *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Bp. 1963. 141.), vagy „Tekegyelmed meghívására” (Horváth János — *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.) szavakkal ültették át a magyarba. Ezzel szemben GÁRDONYI Albert német írásában ugyanezt a „durch Vermittlung” szavakkal, azaz „közvetítés révén” jelölte (*Gutenberg Jahrbuch* 1940. 157.). Ez az átvitt megjelölés nyilván nem kívánt a fentiekől eltérő jelentést hordani, de így utólag tekintve kitűnő megérzésének bizonyult.

⁷⁵ FRAKNÓI, *Karai* 11.

⁷⁶ *Magyar Könyvszemle* 1989. 9.

utóbbiak körében volt található pl. a neves bibliofil, Nagylucsei Orbán kanonok, aki éppen 1472 és 1474 között volt a Kárai által vezetett budai káptalan tagja, és akit a humanizmus és neoplatonizmus lelkes híveként tartanak számon.⁷⁷

A fentiekben felvázolt kép alapján tehát a hazai könyvnyomtatás megalapításával kapcsolatban — a korábbiakkal szemben — Vitéz János és — Soltészné felvetése nyomán — az Academia Istropolitana kerül előtérbe. Kettőjük kapcsolatát érdemes tehát vizsgálat tárgyává tenni. A Mályusz Elemér által „nagy szervezőnek” minősített Vitéz⁷⁸ ilyen jellegű képességeit már Hunyadi János mellett kezdte kibontakoztatni. Mátyás király alatt erre további lehetősége nyílt, hiszen 1465-ben Esztergom érseke lett, és mint titkos kancellár a budai királyi udvarban is igen jelentős szerepet játszott. Vitéz kezdeményezte a pozsonyi egyetem alapítását, amelyre II. Pál pápa 1465. V. 19-én kelt bullájában adott engedélyt Vitéznek és Janusnak. Maga az Academia Istropolitana 1467. VI. 20-án meg is nyílt.⁷⁹ A szervezés munkáját teljes egészében a primás végezte: ő nevezte ki az általa felkért tanárokat, sőt mint az egyetem kancellárja a rektori jogok nagy részét is gyakorolta. „Vitéz személyes becsvágya az egyetem közvetlen irányítása terén volt a szervezés döntő rugója. Annyi bizonyos, hogy a tanításban az olasz modern szellem uralkodott, a nyugati egyetemek scholasticizmusával szemben a humanista irányzat”, ahogyan ezt Barankay Lajos fogalmazta.⁸⁰ Vitéz volt „a humanista szellem ... első és teljes felfogója Magyarországon.”⁸¹

Az eleinte elég szépen induló pozsonyi intézmény számára sikerült is az esztergomi érseknek több jelentősebb személyt is megnyernie professzornak. A zavartalan kibontakozási folyamatba egészen jól beleilleszthető az a következtetés, hogy a humanista Vitéz az ő pozsonyi egyeteme részére a nyomda lehetőségét is biztosítani kívánta. Erre jó alkalma nyílt, amikor megbízást adhatott az 1470. őszén Rómába induló Kárainak, ahová az november elején érkezett.⁸² A budai prépost tehát már az örök városban volt, amikor Vitéz az 1470. novemberi országgyűlésen a Mátyással szembeni ellenzék élére állt.⁸³ Ezzel kezdődött meg az a politikai harc az uralkodó és a primás között, amely számos fordulattal a szó szoros értelmében életre-halálra menő küzdelem volt kettőjük között. A következő esztendő derekán a Csehországban tartózkodó király az őt fenyegető hírek hallatára lóhalálában tért vissza Budára, hogy ígéretekkel és fenyegetésekkel pártfogókat szerezve a főurak köréből leszerelje a Vitéz és Janus vezette összeesküvést, amely a lengyel Kázmért kívánta Mátyás trónjára ültetni. Az említett humanista főpapok által támogatott trónkövetelő 1471. októberében és novemberében némi hadisikert tudott elérni a Felvidéken, így Mátyás ezért december 19-én békét kötött Vitézzel. Valamivel később, amikor

⁷⁷ HOFFMAN Edit: *Régi magyar bibliofelek*. Bp. 1929. 126—130.

⁷⁸ *Századok* 1957. 596—601.

⁷⁹ ÁBEL Jenő: *Egyetemeink a középkorban*. Bp. 1881. 27—29. — CSÁSZÁR Mihály: *Az Academia Istropolitana*. Pozsony 1914. 15, 35, 37. — FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János esztergomi érsek élete*. Bp. 1879. 227. — BÓNIS i. m. 243.

⁸⁰ *Pannonia* (Pécs) 1941/2. 324—325.

⁸¹ HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Bp. 1935. 61.

⁸² FRAKNÓI, *Karai* 9.

⁸³ FRAKNÓI, *Vitéz* 198.

immár végleg úrrá lett a király a helyzeten, 1472. márciusában elfogatta atyai jóbarátjából legveszedelmesebb ellenfelévé vált érseket, és Visegrádon őriztette. Április elsejével a primás visszatérhetett esztergomi palotájába, ahol azonban az augusztus 9-én⁸⁴ bekövetkezett haláláig háziőrizetben tartották.

A király és a primás közötti összecsapásnak már az első jelei is szinte katasztrofális hatással voltak az Academia Istropolitanaára: 1471. februárjában a tanárok közül visszatért Laurentius de Krumpach a bécsi egyetemre, ahonnan csak alig egy esztendeje kérték ki.⁸⁵ Március idusát követően elhagyta az esztergomi udvart a világhírű csillagász, Joannes Regiomontanus is.⁸⁶ Vitéz tehát felhagyott a késhegyre menő politikai harc közepette korábbi határozott tudománypártoló mecénási tevékenységével.

De nem csupán az említett professzorok, de a diákok elszivárgása is megindult ekkortájt Pozsonyból: 1471. X. 13-án iratkozott be a bécsi egyetemre, mint „baccalarius Posoniensis” Petrus Forhinger, aki az ausztriai Kirchdorfból származott, majd 1473. IV. 14-én Johannes Flechtner a sziléziai Hirschbergből, akinek a neve mellett a bécsi „Natio Hungarorum” jegyzékében a „baccalarius Histropolensis” megjelölés olvasható.⁸⁷ Gábrriel Asztrik véleménye szerint ugyanerre az okra vezethető vissza, hogy 1471 után egész sor pozsonyi diák iratkozott be Bécsben az egyetemre.⁸⁸ Általános a vélemény, hogy a pozsonyi egyetem hirtelen és gyors hanyatlása 1471 elejétől Vitéz korábbi támogatásának megvonása miatt következett be.⁸⁹ Az Academia Istropolitana működésének utolsó biztos emléke 1474-ből ismeretes.⁹⁰

A fentiek fényében tehát világosnak tűnik a helyzet Vitéz nyomdaalapítási terveit illetően: Kárai Rómába indulásakor ez ugyan még érvényes volt, de néhány hónappal később már nem. Az éppen ezekben a hónapokban Rómában tartózkodó Kárai a király és a primás között itthon időközben kipattant küzdelemlől

⁸⁴ A halál pontos napja körül némi bizonytalanság tapasztalható a szakirodalomban. A legtöbb forrás ugyan augusztus 9-ét említi (pl. FRAKNÓI, Vitéz 225.), de olvasható augusztus 8 (*Magyarország történeti kronológiája. I.* Bp. 1981. 294.), vagy augusztus 11 is (EUBEL, Conradus: *Hierarchia catholica medii aevi. II. Monasterii* 1901. 266–267.).

⁸⁵ ÁBEL i. m. 32–34.

⁸⁶ FRAKNÓI, Vitéz 231–232.

⁸⁷ ÁBEL i. m. 36. — *Die Matrikel... Text...* i. m. 128, 139.

⁸⁸ GABRIEL, Astrik L.: *The mediaeval universities of Pécs and Pozsony*. Frankfurt am Main (1969). 47.

A bécsi egyetemre beiratkozó magyarországi származású diákok — és azon belül a pozsonyiak — száma és az Academia Istropolitana megnyitása, virágzása, majd gyors hanyatlása, ill. elhalása idejében ilyen közvetlen összefüggés nehezen állapítható meg. A vizsgált — 1463 és 1476 közötti — időben a hazai beiratkozók száma igen széles határok (8 és 54) között hullámzott szemeszterenként. A pozsonyi egyetem megnyitását követő félévben — 1467. X. 13-tól — ugyan valóban a legalacsonyabb (8) a hazai beiratkozók száma Bécsben, hogy azután a következő félévben (1468. IV. 14.) szinte a legmagasabb számot (52) érje el. A pozsonyi származásúak közül — több-kevesebb rendszerességgel — leginkább 1469 és 1475 között jelentkezett félévenként Bécsben egy-négy személy. (*Die Matrikel... Text.* i. m. 78–163.)

⁸⁹ FRAKNÓI, Vitéz 230. — *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15–16. storiči*. Bratislava 1967. 86. — *A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből. 1367–1967*. Pécs (1968). 112.

⁹⁰ *Magyar Könyvszemle* 1976. 262–265. — *Armanium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*. Bp. 1976. 45–48.

természetesen semmit sem tudhatott, így a korábban kapott utasításoknak megfelelően járt el: rábeszélte Hesst a Magyarországra történő áttelepedésre, kérte a pápát, hogy Vitézt vegye fel a bíborosi testületbe. Ezt II. Pál az 1471. I. 8-án Vitéhez intézett levelében kilátásba is helyezte számára.⁹¹

A pozsonyi egyetem helyettes kancellárja 1469. VI. 26-val a pozsonyi káptalan prépostja,⁹² Georg Schomberg lett,⁹³ akinek ez év augusztus 13-án kelt pápai bulla a főpapi jelvények viselését is engedélyezte.⁹⁴ Úgy tűnik, hogy Kárai a budai prépost hosszabb és meghitt kapcsolatban állott Schomberggel, mert 1485. V. 9-én írt levelében „örömét fejezi ki a fölött, hogy a per, amit pozsonyi kartársa a király előtt folytatott, az ő javára dőlt el, és kijelenti, hogy miként eddig, mindent ami hatalmában állott megtett, úgy ezentúl is kész megtenni az ő érdekében.”⁹⁵ Ugyancsak a pozsonyi egyetem és Kárai kapcsolatára utal talán az is, hogy a budai prépostnak fentiekben már említett ingatlanhagyatékával kapcsolatos per során többször is szerepel Márton budai plébános, akinek — mint Kárai végrendelete végrehajtójának — igen fontos szerep volt ebben.⁹⁶ A budai Miasszonyunk templomának ez a plébánosa pedig a lengyel származású Martinus Bylica de Ilkusz volt, aki Vitéz hívására 1467-től az Academia Istropolitana tanára volt, majd római tartózkodásáról 1471-ben Budára érkezve Mátyás udvari csillagásza és budai plébános lett egészen 1493—4 tájt bekövetkezett haláláig.⁹⁷

Figyelemre méltó, hogy az első, igényesebb hazai nyomdatörténet, amit a 18. században a felvidéki Johann Kriebel írt, és folytatásokban adott közre nyomtatásban, egyik fejezete kizárólag Vitéz mecénási tevékenységével és nagy könyvszeretetével foglalkozott.⁹⁸ Ebben felvetette annak lehetőségét, hogy az egyetemmel kapcsolatban nyomdát is alapítottak Pozsonyban, bár erről semmi adat sem maradt fenn.⁹⁹ Ugyanezt később Jakob Ferdinand Miller is visszhangozta kéziratában.¹⁰⁰ Ő, aki minden apró adatot összegyűjtött, de következtetések levonására csak ritkán vállalkozott, idézte Pápai Páriz Ferenc nyomdatörténeti tárgyú verses munkája 32. szakaszának két sorát,¹⁰¹ amelyben a hazai könyvnyomtatás késedelmes megindulása kapcsán kifejezetten Pozsonyt említette első nyomdahelyként:

„Magyarország ebben szenved még is tсорbát
Poson orvoslá-meg elsőben ez hibát.”¹⁰²

⁹¹ FRAKNÓI, *Karai* 9. — Nyilván a későbbi politikai fejleményeknek tudható be, hogy ebből a magyar primásból sohasem lett bíboros.

⁹² 1456—1484 között. — KÖBLÖS *i. m.* 204—205.

⁹³ ÁBEL *i. m.* 34.

⁹⁴ FRAKNÓI, *Vitéz* 229.

⁹⁵ FRAKNÓI, *Karai* 16—17. — KNAUZ Nándor: *A pozsonyi káptalannak kéziratai*. Esztergom 1870. 65. 66. = Magyar Sion 1866. 608—609.

⁹⁶ *Magyar Könyvszemle* 1941. 334—340.

⁹⁷ *Magyar Történelmi Szemle* (New York) 1970. 3. sz. 45—52.

⁹⁸ *Allergnädigst-Privilegirte Anzeigen* (Wien) 1774. 292—293.

⁹⁹ *Magyar Könyvszemle* 1982. 28.

¹⁰⁰ *Magyar Könyvszemle* 1973. 336.

¹⁰¹ *Zeitschrift von und für Ungern. III.* (1803) 314.

¹⁰² BOD Péter: *Erdélyi Féniks*. [Enyed] 1767. A 8b lap. — *Magyar Könyvszemle* 1982. 26.

Ehhez Bod Péter hozzáfűzte, hogy nem lehet tudni biztosan, hogy ki és mikor alapított elsőnek nyomdát hazánkban. Ő ugyan nem tagadja, hogy Pozsonyban lett volna az első tipográfia, de előtte ez bizonytalan, hiszen ilyen könyvet nem látott.¹⁰³ Pápai Páriz idézett soraira már Cornides Dániel is hivatkozott névtelenül megjelent kis nyomdatörténetében.¹⁰⁴ Bár Pozsonynak a hazai nyomdatörténetekben olvasható korai említéseinek természetesen a legcsekélyebb bizonyító erejük sincs arra vonatkozólag, hogy a hazai nyomdászat bölcsője valóban Pozsonyban ringott volna, mégis mint érdekességet a Vitéz és az Academia Istropolitanával kapcsolatban érdemesnek tűnt csokorba foglalni.

Elképzelhető azonban az is, hogy Vitézt nyomdaalapítási szándékához nem kizárólag a pozsonyi egyetemnek a fentiekben megtárgyalt támogatási szándéka, hanem más jellegű mecénási törekvése és egyéni könyvszeretetet vezetett. Számításba vehető tehát ehhez, hogy a neves csillagász, Regiomontanus igénye is mozgatórugó lehetett az érseknél. Regiomontanus 1467-ben hívta Vitéz Magyarországra, hogy a pozsonyi egyetemen tanítson. A következő évek a jeles csillagász legtermékenyebb éveinek bizonyultak: legjelentősebb munkáit ekkor és itt írta. Megfigyeléseinek írásban rögzített helye alapján megállapítható, hogy az vagy a király budai, vagy a primás esztergomi udvara volt, Pozsony azonban sohasem fordul elő.¹⁰⁵ Így jogos a feltételezés, hogy Regiomontanus végül is nem az Academia Istropolitanán tanított,¹⁰⁶ hanem az ország két legfőbb urának nagyfokú asztrológiai érdeklődését volt hivatva kielégíteni. Az ezekben az esztendőkből készített művei is főleg az ilyen jellegű számítások gyorsítását és pontosítását voltak hivatva szolgálni, de azok egyben az asztronómiának előrehaladását is nagymértékben segítették.

Legutolsó hazai megfigyelése 1471. III. 15-én kelt Esztergomban. Ugyanennek az évnek június 2-án már Nürnbergben volt. Magyarországról történt távozásának okát régóta két legfőbb patrónusa, az uralkodó és az érsek közötti kapcsolat megromlásában keresték a hazai nyomdászat korai történetében is.¹⁰⁷ Regiomontanus Budáról Mátyás király hozzájárulásával távozott azzal a céllal, hogy asztrológiai számításának pontosításához más földrajzi pontokról végezzen méréseket. Az ezzel kapcsolatos levelében, amelyet 1471. VII. 4-én írt Nürnbergből az erfurti rektornak, Christian Rodernek, részletesen kifejtette terveit. Ebből egyértelműen kiderül, hogy Regiomontanus saját és mások legfontosabbnak tartott természettudományi munkáit nyomtatott formában kívánta közreadni. Ennek a szándékának indoklásául nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a legjobb munkát is tönkreteszi a másolás során támadt íráshibák, amelyek „ellenségei az igazságnak”.¹⁰⁸ A nagy csillagásznak tehát már hazánkban kialakított nagyszabású és határozott kiadói elképzelései voltak, amelyet később Nürnbergben felállított tipográfiájában 1474 derekán nyomtatott plakát formájában is közreadott.¹⁰⁹

¹⁰³ BOD i. h. 15. és 16. jegyzet.

¹⁰⁴ *Ungarisches Magazin*. IV. (1787) 443–444. — *Magyar Könyvszemle* 1982. 34.

¹⁰⁵ *Matematikai és Természettudományi Értesítő* 1936 (LV.) 282–286.

¹⁰⁶ *Regiomontanus-Studien*. Wien 1980. 258.

¹⁰⁷ *Allergnädigst*... 1774. 375.

¹⁰⁸ ZINNER, Ernst: *Leben und Wirken des Joh. Müller von Königsberg, genannt Regiomontanus*. 2. Aufl. Osnabrück 1968. 164. 175.

¹⁰⁹ HAIN 13807. *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts*. Halle a. S. 1914. 805.

Tervei valóra váltásához azonban Magyarországon hiányzott a nyomda. Joggal feltételezhető, hogy elképzeléseit Vitéznek is tudomására juttatta, akinél ez — esetleg saját ezzel kapcsolatos elképzeléseit erősítve — eleinte nyitott fülekre találhatott. Ez vezethetett talán azután Vitéz elhatározásához 1470 derekán, hogy Rómából nyomdászt és vele felszerelést hozasson Magyarországra. A király és a primás 1470 novemberében megkezdődött összeütközését követően azonban az érsek nyilván hamarosan és végleg lemondott ezzel kapcsolatos elképzeléseiről. Miután a nyomda felállítását Magyarországon immár reménytelennek ítélte Regiomontanus, Mátyás királynál tudományos szempontokra hivatkozva Nürnbergbe távozott, hogy ott azután később létre is hozza saját officináját.

A fentiekben kikövetkeztetett eseménysort megerősíteni látszik egy további összefüggés a német csillagász és a budai ősnymda között. Huszti József gondolt arra, hogy Regiomontanus volt az, aki még Magyarországon felvethette Basilius munkájának közreadását. Ezt a kis írást Regiomontanus azután Nürnbergben ki is nyomtatta.¹¹⁰ A könyv Vitézt kifejezetten érdekelte.¹¹¹ Az új nürnbergi nyomdatulajdonos korai halála miatt mindössze csak kb. tíz kiadványt elkészítő műhelyéből Basilius munkája két ízben is napvilágot látott.¹¹² Ez annál is feltűnőbb, mert különben az összes többi munka — egyetlen kivételtől eltekintve¹¹³ — egytől-egyig matematikai és csillagászati írás, mindenekelőtt Regiomontanus saját munkái.¹¹⁴ Elképzelhető tehát, hogy Hess a Basiliust Vitéz, ill. Regiomontanus elképzeléseinek megfelelően nyomtatta ki.¹¹⁵

Összefoglalóan megállapítható, hogy a könyvnyomtatás rendkívül korai, hazai megalapításának érdemét — nagy valószínűséggel — Vitéz Jánosnak kell tulajdonítani. A ma rendelkezésre álló, ill. kikövetkeztetett rendkívül kevés adat alapján természetesen lehetetlen biztonságosan eldönteni, hogy a primásnál vajon a humanista mecénás könyvszeretete, vagy a pozsonyi egyetem, ill. Regiomontanus támogatásának szándéka közül melyik motívum és milyen mértékben játszott közre abban, hogy nyomdát kívánt alapítani. Helyesnek tűnt ezért a felmerült szempontokkal kapcsolatos valamennyi számba vehető összefüggést megvizsgálni.

Kárai szerepe ezek szerint elsősorban a közvetítésre és némi további, de korlátozott támogatásra kellett, hogy szorítkozzék. Hessnek a Mátyás és Vitéz között időközben kirobant ellentét következtében állandó mecénás nélkül maradva akaratlanul önállósítania kellett magát. Működése azonban az állandó nyomdát ekkor még nem igénylő, meglehetősen fejletlen hazai műveltségi és anyagi viszonyok miatt kérészerűtlen bizonyult.

¹¹⁰ *Minerva* 1924. 171—172. = Huszti József: *Platonista törekvések Mátyás udvarában*. Pécs 1925. 19—20. — FITZ, *Hess* 130—131. — *Gutenberg Jahrbuch* 1939. 130.

¹¹¹ BASILIUS i. m. 108.

¹¹² GW 3704—3705.

¹¹³ Vegius-Hain 15925.

¹¹⁴ A londoni British Museum ősnymtatványkatalógusa felvetette annak lehetőségét, hogy e két, eltérő témájú mű Regiomontanus nürnbergi patrónusa, Bernhard Walter kiválasztása alapján készült. — *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. II.* London 1912. 456.

¹¹⁵ Távoli gondolatársítás révén felmerül még az is, hogy a budai Basilius ma Eichstättben őrzött példánya egy nürnbergi eredetű gyűjtőkötetben maradt fenn. — *Magyar Könyvszemle* 1988. 127.

BORSA, GEDEON

Die Gründung der Typographie in Ungarn

Der Druck des ersten ungarländischen Buches, der *Chronica Hungarorum* (GW 6686) wurde, dem Zeugnis seines Kolophons nach — am 5. Juni 1473 in Buda, Hauptstadt des Landes von Andreas Hess beendet. Er selber schrieb zum Band eine einleitende Widmung an László Kárai, Propst von Buda. Demgemäß wurde die Begründung der Druckerei von der früheren ungarischen Fachliteratur bald der Mäzenatur Kárais, bald der Unternehmungslust des Hess zugeschrieben. Mehrere suchten die Lösung in der Vereinigung in verschiedener Proportion dieser zwei Varianten.

Aus dem erwähnten Vorwort stellt es sich heraus, daß Hess von Kárai aus Rom in Ungarn gerufen wurde, wo er nachher dauerhaft ohne Arbeit war. Später gewann er die Überzeugung, daß es den Ungarn gewiß angenehm wäre, wenn seine erste Arbeit die Geschichte dieses Landes enthalten würde. Lange dachte er nach, wem er sie widmen sollte, endlich entschied er neben Kárai, weil er „seine Arbeit ohne ihm weder beginnen, noch beendigen können würde“. Folglich widersprechen die obigen Sätze einerseits der Haltung Kárais als Mäzen, anderseits einem völlig selbstständigen Unternehmen von Hess.

Als Resultat von sich völlig abweichenden Gedankenreihen gelangen früher so Erzsébet Soltész, wie der Verfasser dieses Artikels zur Folgerung, daß Hess von János Vitéz, Erzbischof von Esztergom (Gran) in Ungarn gerufen wurde. Der Primas mischte sich aber nachher mit dem König Matthias in einen schweren politischen Kampf ein, in welchem er schließlich unterlag, und er starb im Sommer 1472 in Haushaft. Damals entfernte Hess die schon gedruckte Widmung zu Vitéz vom Beginn der *Chronica*, und ließ den Band endlich mit einem neuen, an Kárai gerichteten Widmung erscheinen. (Siehe: *Magyar Könyvszemle*, 1988.)

Die Gründung der ersten ungarländischen Druckerei geschah gewiß zur Initiative des Erzbischofs Vitéz, der Hess nach seiner Ankunft, wegen seines um Leben und Tod gehenden politischen Kampfes — abweichend von seinen früheren Vorstellungen — schon nicht mehr beschäftigen konnte, aber mit einer gewissen Summe als Unterstützung versah. Der Drucker, der so unwillkürlich selbstständig wurde, konnte mit dieser Hilfe die *Chronica Hungarorum* verfertigen, die er früher dem Erzbischof Vitéz, dann nach der Entfernung dieses Textes dem Propst Kárai widmete. Die letztere Person vermittelte bloß, während seine Reise nach Rom, die Einladung von Vitéz an den Buchdrucker, und später gab er zu Buda dem allein gebliebenen Hess eine beschränkte Unterstützung (vielleicht Quartier).

Unseren heutigen Kenntnissen nach ist die Absicht des Erzbischofs eine Buchdruckerei zu gründen nicht pünktlich zu erklären. Der bedeutende Humanist und Mäzen hätte auch selber die Druckerei des Hess beschäftigen können. Neben ihm können aber auch die von ihm gegründete Academia Istropolitana zu Pozsony (Pressburg), ferner auch der große Astronom Johannes Regiomontanus, der in seinem Hofe dauerhaft tätig war, in Betracht genommen werden.